

до штучної писемної культури Російської імперії, заклала основи української літера-

турної мови і в її усному, і в писемному різновидах.

### Література

1. Кониський О. Тарас Шевченко-Грушівський / О. Кониський. – Л.: Вид-во наук. тов. ім. Т. Шевченка, 1898. – Т.1.

2. Коцюбинська М. Етюди про поетику Шевченка: Літературно-критичний нарис / М. Коцюбинська. – К.: Радянський письменник, 1990. – С. 76.

3. Наливайко Д. Стиль поезії Шевченка / Д. Наливайко // Слово і час. – 2007. – № 1.

4. Лотман Ю. О двух моделях коммуникации в системе культуры / Ю. Лотман // Избранные статьи: в 3 т. – Таллин, 1992. – Т. 1. Статьи по семиотике и типологии культуры.

2014 р.

## Чому загинули Гонтині діти

### *Дискурс насильства у творчості Тараса Шевченка*

У сюжетному розгортанні картин жорстокої міжетнічної боротьби, зображеної в Шевченкових «Гайдамаках», кульмінацією є сцена, в якій Гонта вбиває своїх малолітніх дітей-католиків.

Акцентована в поемі безжальність повстанців і їхніх провідників видалася надмірною й тенденційною навіть соратникам Шевченка. «Драма Ваша – кривава різанина, від якої мимоволі відвертаєшся», – писав П. Куліш у листі до поета [2, с. 54].

Найвпливовіший же російський критик того часу В. Белінський після публікації поеми оголосив Шевченка графоманом. «Поэма наполнена вычурами и замашками, свойственными всем плохим пиитам... – писал він у рецензії. – Здесь есть все, что подобает каждой малороссийской поэме: здесь ляхи, жидаы, казаки; здесь хорошо ругаются, пьют, бьют, жгут, режут, ну разумеется, в антрактах кобзарь (ибо без кобзаря какая уже малороссийская поэма!) поет свои вдохновенные песни без особенного смысла, а дивчина плачет, а буря гомонит...» [3].

У наш час, позначений амбівалентним характером культурного розвитку, коли постсоветська переоцінка явищ української культури відбувається з двох проти-

лежних, ба навіть антагоністичних позицій – з погляду українського і погляду російського, колишні імперські інтерпретації творчості Шевченка знайшли своїх численних адептів.

У статтях, автори яких ставлять собі за мету принизити і скомпрометувати поета, сцени насильства в його творчості висувуються як аргумент для сумнівів у гуманістичній основі його світогляду. Для прикладу можна навести статтю «Образ по подобию», опубліковану в березневому числі газети «Столичные новости» за 2000 р. Стаття авторства Сергія Васильєва-молодшого претендує на певне узагальнення поглядів київських старшокласників на Шевченкову творчість. Як пише автор, він «пережил сильное разочарование в Главном Национальном Поэте и Патриоте. Причиной было даже не то, что этот, как нам твердили на уроках, гуманист и космополит чуть ли не сладострастно описывал в своих поэмах истязания и убийства поляков и евреев, но, главным образом, поразивший меня фрагмент дневников (писанных, между прочим, по-русски), где о встрече с отцом он упомянул небрежно, вскользь, зато об отсутствии в дорожной сумке колбасы разразился многословной жалобой» [4].

І якщо Васильєва-молодшого розчарували в поетові його гастрономічні смаки, а не «сладострастные» описи тортур і вбивств поляків і євреїв, то більшість його однокласників, за словами автора, пояснюють нехоть до Шевченкових творів саме надмірністю зображення насильства: «О поэте, “национальной святыне” говорят редко, нехотя и чаще всего без всякого пиетета. “У него что ни стих, так кого-то убивают или насилуют,” – обобщил недавно свое знакомство с хрестоматийным набором шевченковских произведений один из моих одноклассников. И это в некотором роде точно отображает отношение к Шевченко многих моих ровесников – его не любят, о его творчестве судят поверхностно и однобоко. Признаюсь, я хорошо понимаю своих друзей» [4].

Ця і подібні їй шевченкознавчі «студії» демонструють не тільки закриту до сприйняття Шевченка свідомість. Їх надихає агресивна ворожість і прагнення будь-що скинути його з п'єдесталу найбільшого українського поета.

Та якщо згадати біблійну мудрість, котра говорить, що святе місце порожнім не буває, то постає питання: а кого «розчаровані» в Шевченкові хотіли б бачити на звільненому їхніми активними зусиллями постаменті Головного Поета українців? Уголос супротивники Шевченка цього імені не називають. Однак помпезність, з якою у східних областях України відзначали у 1999 р. ювілей Пушкіна, недвозначно засвідчує – звичайно ж, його, того, хто «пам'ятник собі воздвиг нерукотворний».

Немає сумніву й у тому, що з погляду молодших і старших Васильєвих саме Пушкінова поезія, на відміну від Шевченкової, є втіленням гуманності, толерантності й космополітизму.

Безперечно, порівняно з Шевченком, чиє слово буквально палає стражданням, болем і гнівом на несправедливість світовлаштування, Пушкінова поезія – взірєць гармонії, грації й вишуканості, а Шевченкове усвідомлення своєї ролі народного будителя і пророка, його заповіт «похороните та вставайте, кайдани порвіте і вражою злою кров'ю волю окропіте» не мають нічого спільного з творчою настановою Пушкіна, котрий вивисує поета над суєтністю світу: «Ты царь: живи один. Дорогою свободной иди, куда влечет тебя свободный ум...».

Несумісність світоглядних позицій двох поетів увиразнює порівняльний аналіз історичних поем Шевченка з поемою Пушкіна «Полтава», присвяченою реальним подіям, що відбувалися на території України.

Попри те, що в центрі поеми – полтавська битва, зображення її займає невелику частину твору. Батальні сцени у Пушкіна лаконічні й естетизовані. Майже одночасно з початком опису бою починає звучати тріумфальний мотив перемоги, наперед призначеної російському війську вищими неземними силами: «И Бога браней благодарю наш каждый шаг запечатлен», «явно счастье боевое служит уж начинает нам», і нарешті – пафосно-переможне: «Ура! мы ломим; гнутся шведы. О славный час! О славный вид! Еще напор – и враг бежит».

Взагалі битва змальована як радісна, велична подія, як тріумф російського війська, приреченого на перемогу, бо його очолює найвеличніший із полководців – російський цар. Царя Петра зображено в поемі в дусі казкового велетня-богатиря. Поетичні характеристики його – апологетично-піднесені: «Россия молодая... мужала с гением Петра»; «Из шатра, толпой любимцев окруженный, выходит Петр. Его глаза

сияют. Лик его ужасен. Движенья быстры. Он прекрасен. Он весь, как Божия гроза»; «И он промчался пред полками, могущ и радостен, как бой». Цар є втіленням божественної сили не тільки для людей, навіть його кінь пишається «могущим седоком».

У поемі в непереможній силі Петра не сумніваються і його суперники. Перед самим босм Мазепа виявляє слабкодухисть і невпевненість у спроможності свого союзника – шведського короля – здолати царя-велетня: «Но не ему вести борьбу с самодержавным великаном», – каже він Орликові.

Оскільки в художньому зображенні реальної історичної події Пушкін зосереджується на утвердженні пафосу звияжної перемоги «самодержавного великана», описові влаштованого після битви святкового бенкету він приділяє не менше уваги, ніж зображенню самої битви:

Пирует Петр. И горд, и ясен,  
И славы полон взор его.  
И царский пир его прекрасен.  
При кликах войска своего,  
В шатре своем он угощает  
Своих вождей, вождей чужих,  
И славных пленников ласкает,  
И за учителей своих  
Заздравный кубок подымает.

Як бачимо, під пером Пушкіна Петро I постає надзвичайно шляхетним правителем, велич якого виявляється у милосерді до полонених – «И славных пленников ласкает». У поемі немає й згадки про реальні прояви «милосердя» і ласки російського царя до подоланих, про той кривавий бенкет, котрий він влаштував у гетьманській резиденції – Батурині, де російські вояки вирізали до ноги все населення з немовлятами включно.

Можна констатувати, отже, що художнє зображення історичних подій у поемі

Пушкіна далеко від об'єктивності. Всупереч історичній правді поет естетизує й уславлює завойовницьку політику російських царів, натомість демонізує й оганьблює тих українських діячів, котрі чинили опір російській експансії.

У цьому зв'язку характерне для Пушкіна трактування Полтавської битви як тріумфальної, сповненої радісного пафосу події та відсутність відтворення істинної жорстокої сутності збройного міжетнічного конфлікту і його наслідків – масового кровопролиття, численних людських жертв, що є домінантою Шевченкових «Гайдамаків» та інших історичних творів, у психологічному сенсі цілком закономірне.

Пушкінова муза славилася військовою потугу імперії й упокорювала мистецьким словом поневолених, переконуючи їх у безцільності, навіть злочинності спроб звільнитися з-під влади «самодержавних велетнів». Шевченкова ж муза кликала народ, поневолений цими «самодержавними велетнями», повстати проти гнобителів і вибороти свободу: «...і вражою злою кров'ю волю окропіте».

Тому сцени Шевченкових козацьких і гайдамацьких учт різко контрастують із картиною царового бенкету в поемі Пушкіна. Якщо в Пушкіна це свято переможця-завойовника, то в Шевченка – це час колективної помсти поневолених:

А тим часом гайдамаки  
Столи вздовж базару  
Поставили, несуть страву,  
Де що запопали,  
Щоб засвітла повечерять.  
«Гуляй!» загукали.  
Вечеряють, а кругом їх  
Пекло червоніє.  
У полум'ї, повішані  
На кроквах, чорніють  
Панські трупи.

Горять крокви

І падають з ними.

Шевченко не приховував жорстокості своїх героїв-бунтарів, що повстали проти гноблення, тому що їхня війна, на відміну від завоювницьких воєн російських царів, була визвольною. Вони не зазіхали на чужі землі, а захищали свою.

У «Гайдамаках» поет не тільки зосереджує увагу на кровопролитному характері повстання, а й у певних моментах згущує фарби, гіперболізуючи безжальність повстанців, охоплених жагою помсти, що не знає милосердя й співчуття до жертв і не милує нікого – ні малого, ні старого. Концентрація «пекла» досягає кульмінації у сцені загибелі Гонтиних дітей від руки батька. Уявний акт дітовбивства, в якому поет відійшов од життєвої правди, оскільки реальний Гонта не тільки не вбивав власних дітей, а й милував дітей ворогів [1, с. 108], виявився найвразливішим для критики епізодом поеми, з приводу якого донині не вщухають суперечки.

Одна з найцікавіших останніх інтерпретацій зазначеного мотиву належить Оксані Забужко. У праці «Шевченків міф України» вона пише про поему «Гайдамаки»: «В цьому розчленованому-роз'єднаному світі-тілі народу, де Танатос витісняє Ерос, де мужчини йдуть навприсядки серед гори жіночих трупів, а молодий кидає молоду увечері по вінчанню, «контрапунктне» – бо саме ним композиційно вивершується поема – вбивство отаманом своїх дітей виявляється не чим іншим, як *символом безмайбутності* «проклятого народу», гвалтовним («Махнув ножем – і дітей немає!») обтинанням міжпоколіннєвого зв'язку, перспективи «виходу» у завтрашній день, тобто символом на свій спосіб *зупиненого* історичного часу. Не буде перебільшенням сказати, що Гонта стає у Шевченка укра-

їнською версією Хроноса-Сатурна – міфічного пожирача власних дітей, а криваві «бенкети» набувають значення демонічних пародій на присвячені цьому божеству давньоримські сатурналії. Так що, в кінцевому підсумку, важить не те, «різав» чи «не різав», – важить максимально повно оприявлена міфом ідея звихненості народної судьби, метафізичної безвиході, в якій опиняється народ, що впадає в залежність від твореного ним «страшного суду» [1, с. 111–112].

Попри незаперечну оригінальність і глибину наведеного тлумачення дискурсу насильства в «Гайдамаках», його все ж треба віднести до дискусійних моментів талановитого нового прочитання Шевченка, що його запропонувала Оксана Забужко.

Безсумнівною є наявність у «Гайдамаках» ідеї звихненості народної долі, однак причини її слід шукати, на наше переконання, не в залежності народу від твореного ним страшного суду, а в залежності його від твореного над ним страшного суду, від неможливості «вирівняти» свою долю без кровопролитної боротьби, без вчинення колективного акту помсти й покарання загартників.

Розрив родового й кровного зв'язку між Гонтою і його синами – не наслідок, а причина його страшного вчинку. Міжпоколіннєвий зв'язок Шевченкового героя з дітьми перервано до їхньої загибелі. Їх виховано й покатоличено в польській школі єзуїтів. Діти, отже, належать до табору Гонтиних ворогів. Це наголошує ксьондз-єзуїт, з яким хлопців приводять до Гонти:

Ти нас ріжеш – заріж і їх:

Вони католики.

Чого ж ти став? Чом не ріжеш?

Поки невеликі,

Заріж і їх, бо виростуть,

То тебе заріжуть.

Драма Гонти в Шевченковій поемі в художньо-смысловому сенсі адекватна драмі Тараса Бульби з повісті Гоголя.

На поверхневому рівні тексту відмінність між синовбивством Тараса Бульби і Гонти видається істотною, оскільки герой Гоголя карає дорослого сина за свідомий життєвий вибір зради, тоді як Гонта позбавляє життя малолітніх дітей, до того ж народжених у його шлюбі з полькою, що робить їх невинними жертвами міжетнічного конфлікту, а тягар провини за загублені життя покладає таки на батька.

Однак глибинне художньо-смыслове вирішення мотиву синовбивства у Шевченка споріднене з Гоголевим і його слід трактувати не як мотив жертви, принесеної Хроносові-Сатурну, а як жертву, принесену заради порятунку України, яка в поезії Шевченка є ключовим персоніфікованим образом поневоленої Матері-Землі, врятувати яку може тільки дієва синівська любов, згуртована боротьба за її визволення всієї народженої нею національної спільноти. Про це говорить Гонта, ховаючи й оплакуючи дітей:

Сини мої, сини мої!

На ту Україну

Дивіться: ви за неї

Й я за неї гину.

Гонта гине за Україну як її захисник, його сини – як майбутні її вороги.

Близький в ідейно-смысловому вирішенні мотив дітовбивства повторюється в поезії Шевченка «Буває, в неволі іноді згадаю». П'ятнадцятирічну дівчину, що стає жертвою колективного згвалтування з боку поляків, батько спалює в хаті разом з насильниками. В обох творах загибель дітей від рук рідних батьків спричиняє зв'язок молодшого покоління з ворожою етнічною спільнотою. Гонтиних синів пов'язує з ворогами духовний контакт, дочка ж

героя поезії «Буває, в неволі іноді згадаю» вступає з ними у фізичний контакт. І хоча він здійснюється насильницьким способом, поза її волею, сам його факт збезпечує дівчину і відчужує її від своїх.

Цей же мотив відчуження громади від дівчини, котра пережила сексуальний контакт, хоч і насильницький, з ворогами, присутній, але не розвинутий у «Гайдамаках». Повстанці не зважають на прохання Яреми не палити будинок, де перебуває разом з поляками його наречена:

Залізняйте,

Гукни, щоб палили.

Преподобиться з ляхами...

А ти, сизокрилий,

Найдеш іншу.

У сцені вбивства Гонтою своїх синів, у звертанні ксьондза «заріж їх, бо виростуть – то тебе заріжуть», у словах Гонти «не я вбиваю, присяга вбиває» загострено до останньої межі трагізм кризової доби міжетнічного протистояння.

Змагання з етнічною спільнотою, котра позбавила народ свободи і прагне знищити його як самостійну етнічну одиницю, розширивши свою територію за рахунок загарбаної землі, ставить його в екстремальні умови – він мусить визволитися за будь-яку ціну, бо інакше загине. Найбільшу загрозу несе поневоленому етносові здійснювана завойовником різними способами – і відверто насильницьким, і «мирним освітньо-культурним» – руйнація спадкового зв'язку між поколіннями батьків і дітей.

Асимільоване іншим етносом покоління дітей поповнює, а відтак зміцнює інший народ. Його сили впливаються у ворожий етнос. Діти стають ворогами батьків, котрі виборюють національну незалежність.

У ситуації смертельної загрози цілої етнічної спільноти колективний інстинкт самозбереження вимагає від усіх

її членів максимальної згуртованості й солідарності й не менш загостреного антагонізму й нетерпимості щодо народу-завойовника. Це позбавляє окремих її представників права на вибір іншої етнічної ідентифікації, передусім ідентифікації з ворожим етносом, оскільки кожна індивідуальна зрада зменшує шанси цілої спільноти на виживання.

У відомому переказі про Сірка, котрий наказав своїм козакам убити всіх тих звільнених із полону земляків, що не схотіли повернутися на батьківщину, народна пам'ять зберігає історичний факт прояву жорстокості до жертв з'яничарення, продиктованої потребою етнічного самозбереження.

В образі Гонти, що переживає страшну душевну драму через антагонізм родинних почуттів з вимогами етнічної солідарності, Шевченко втілює цю ж ідею вимушеного необхідності збереження цілого етносу «відсіканням» тих його членів, котрі перейшли до табору ворогів.

Шевченків мотив дітовбивства слід інтерпретувати у ширшому контексті його поезії. Певні додаткові смисли до тлумачення зазначеного мотиву дає, зокрема, вірш Гоголю :

Не заріже батько сина,  
Свої дитини,  
За честь, славу, за братерство,  
За волю України.  
Не заріже: викохає  
Та й продасть в різницю  
Москалеві. Цебто, бачиш,  
Лепта удовиці  
Престолові-Отечеству  
Та німоті плата.

Відданий «в різницю москалеві» син – данина поневолених українців імперії. Нашадків упокорених батьків пожиратиме імперський Молох, женучи їх на нескінченні загарбницькі війни.

*Свобода нації варта найвищих жертв* – такою є провідна думка Шевченкових творів про козацькі визвольні війни і про гайдамацьке повстання проти чужинецького гніту.

Пролита у визвольних змаганнях кров – це праведно пролита кров, це вибух колективного гніву у відповідь на пережите насильство,гноблення, приниження людської й національної гідності.

У поезії «Холодний Яр», де знову згадано Залізняка й Гонту, відповідаючи офіційним історикам, що славили цареві завоювання і ганьбили українські визвольні рухи, трактуючи гайдамаків як розбійників і злодіїв, Шевченко пише:

Брешеш, людоморе!  
За святу правду-волю  
Розбойник не стане,  
Не розкує закований  
У ваші кайдани  
Народ темний, не заріже  
Лукавого сина,  
Не розіб'є живе серце  
За свою країну.

Поет жодною мірою не схвалює, тим паче не милується «сладострастно» зображеними в «Гайдамаках» сценами масових убивств. Навпаки, він акцентує жакіття міжетнічної війни, жорстокість стихійного вибуху народного гніву, в пожежі якого гинуть усі члени зненавидженої етнічної спільноти – і винні у насильницьких діях проти підкорених, і невинні, зокрема жінки й діти. Ці невинні жертви спокутують колективний гріх своїх чоловіків, батьків і братів за зло, вчинене беззахисним жінкам і дітям підневільного народу.

Однак поет недвозначно вказує й на причини кровопролитної масової помсти. Вона є відповіддю на нічим не виправдане зазіхання іншого народу на чужу землю, на пережите насильство, гніт і приниження,

що не залишає поневоленням іншого шляху до звільнення, ніж силове вигнання завоєйовників зі своєї землі.

Історіософську концепцію Шевченка сформульовано і в ліричних відступах у «Гайдамаках», і в оповіді загиблого на війні козака з поезії «Буває, в неволі іноді згадаю...»:

Не знаю, як тепер ляхи живуть  
З своїми вольними братами.  
А ми браталися з ляхами!  
Аж поки третій Сігізмунд  
З проклятими його ксьондзами  
Не роз'єднали нас... Отак  
Те лихо діялося з нами!  
Во ім'я Господа Христа  
І Матері Його святої!  
Ляхи прийшли на нас войною!  
Святе Божії міста  
Ксьондзи скажені осквернили!  
Земля козака зайнялась  
І кров'ю, сиңу, полилась.  
І за могилою могила,  
Неначе гори, поросли  
На нашій, сиңочку, землі!

Як і в «Гайдамаках», Шевченко згадує давні часи мирного співжиття-«братання», за його улюбленим висловом, українців з поляками, і головним винуватцем міжетнічного конфлікту вважає польського короля, при якому було запроваджено Брестську унію. Отже, першопричину кровопролитної війни між двома народами поет убачає у виявленій з польського боку релігійній не-

терпимості та прагненні уярмити українців, накинувши їм силоміць свою релігію.

Ідеалом Шевченка було братнє співжиття народів, про що він писав у передмові до «Гайдамаків»: «Серце болить, а розказувать треба: нехай бачать сини і внуки, що батьки їх помилялись, нехай братаються знову з своїми ворогами. Не-хай житом-пшеницею, як золотом, покрит-а, нерозмежованою останеться навіки од моря і до моря – слав'янська земля».

Проте неодмінною передумовою майбутнього гармонійного слов'янського світу Шевченко вважав національну свободу і рівність народів.

Пушкін також бачив майбутній слов'янський світ об'єднаним, нерозмежованим. Але його візія єдиної Слов'янщини засадничо відмінна від Шевченкової. Якщо для українського поета – це мирне співжиття вільних народів, то для російського – це «влиття слов'янських річок в російське море», тобто досягнення єдності він убачав в асиміляції інших народів, у знищенні їхньої національної своєрідності й «переплавленні» їх на однорідний російський етнос.

Оскільки жоден народ, що усвідомлює себе окремою етнічною спільнотою, добровільно «вливатися» в інший не бажає, то саме цей, агресивно-імперський, принцип об'єднання народів і спричиняв розлив кривавих річок.

Однак про це муза Пушкіна, на відміну від Шевченкової, воліла мовчати.

### Література

1. Забужко О. Шевченків міф України / О. Забужко. – К., 1997.
2. Листи до Т. Г. Шевченка. – К., 1962.
3. Белинский В. Г. Гайдамаки. Поэма Т. Шевченка / В. Г. Белинский // Полное собрание сочинений: в 9 т. Москва: Художественная ли-

тература, 1979. – Т. 5. Статьи, рецензии, заметки, апрель 1842 – ноябрь 1843.

4. Васильев-младший С. Образ по подобию / С. Васильев-младший // Столичные новости. – 2000. – Ч. 8.

2001 р.